

KAŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI YÜZYILDA TÜRKLER- DE EVLENME

Reşat GENÇ

Bilindiği gibi 1074 yılında Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divânu Lügâti't-Türk, XI. yüzyıl Türk Dünyasının sağlam bir dil ve kültür mirasıdır. Eser bir sözlük olarak hazırlanmış olmakla beraber tertibi itibariyle tam bir ansiklopedik lügat mahiyetindedir. Eserde geçen çeşitli kelimelere örnekler verilirken Türk tarihine, coğrafyasına, efsanelerine ait kıymetli bilgiler verildiği gibi, Türk toplum yapısına, günlük yaşayışına, âdetlerine, inanışlarına ve çeşitli maddi kültür unsurları ile iktisadi hayatına ait de pek kıymetli bilgiler verilmiştir. Başka bir deyişle, XI. yüzyıl Türk toplum hayatının hemen hemen her sahasında Kaşgarlı kadar geniş bilgi veren başka bir kimse olmamıştır.

Mukayeseli kültür tarihi çalışmalarının gittikçe daha çok önem kazandığı şu günlerde, Divânu Lügâti't-Türk gibi eserlerden faydalanarak Türk toplum hayatının çeşitli görüntülerinin de mukayeseli olarak ele alınmasında büyük faydalar vardır. Bu yolla millî âdet ve geleneklerimizin menşeiini tesbit etmek mümkün olacağı gibi, Türk kültürünün nasıl bir devamlılık arzettiği de anlaşılacaktır. Böylece Selçuklu devri Türk kültürünün, çeşitli tesirlere rağmen, bugün Türkiye'de canlı bir şekilde yaşadığı ve atalarımız Oğuzların Anadolu'ya gelirken maddi ve manevî herşeylerini beraberlerinde getirerek burada yaydıkları da ortaya konmuş olacaktır. İşte bu maksatla biz bu yazımızda Kaşgarlı'nın evlenme konusunda vermiş olduğu kıymetli bilgileri ele alıp yer yer günümüz âdetleri ile benzerliklerine dikkati çekerek değerlendirmeye çalışacağız¹.

¹ Divânu Lügâti't-Türk'teki evlenme ile ilgili bazı bilgiler ilkin merhum H. Namık Orkun tarafından ele alınmışsa da (Tarihçe Türk Kadını, Dergâh Mecmuası, sayı: 22, Mart 1338, s. 156) burada çok az ve gelişigüzel bilgi verilmiştir. Divân'daki evlenme, aile yapısı ve akrabalık münasebetleri hakkındaki malzeme üzerinde etraflı bir araştırma Prof. Dr. Mehmet Aliyay Köymen tarafından yapılmıştır (Alp Anlamı Zamani Türk Toplum

EVLENME

XI. Yüzyılda evlenecek eşlerin birbirlerini görüp beğenerek mi yoksa toplumumuzda ötedenberi var olan görücü usulüyle mi evlenmeğe karar verdiklerine dâir Divân'da bir kayıda rastlayamadık. Kaşgarlı'nın çağdaşı olup, Karahanlılar hâkimiyeti altındaki Türk toplumunun âdet ve geleneklerine dâir bilgiler veren Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig'inde evlenme konusuna hususî bir kısım ayırmış ve burada evlenmek isteyenlere uzun uzun öğütler vermiştir². Ancak, Yusuf Has Hâcib'in bu kayıtlarından da evlenmeğe karar verme işinin ne suretle olduğu hususunda kesin bir fikir edinmek mümkün olmuyor.

Abdülkadir İnan'a göre, Dede Korkut Destanları kahramanlarından Beybörek ile nişanlı Bam Çiçek birbirlerini tanımıyorlardı. Aynı yazara göre Oğuzlarda exogamié geleneğine ait daha başka izler de vardı³. Bu hususlar onlar arasında evlenecek çiftin birbirlerini tanıma durumunun varlığını göstermekte ise de bu hususta daha fazla bir şey söylenemez⁴.

Kanaatimizce XI. yüzyılda da günümüzde olduğu gibi evlenmeğe karar vermede hem görücü âdeti hem de birbirlerini görüp beğenme âdeti olmalıdır. Hattâ X. yüzyıl Türk toplumunda kadın-erkek arasında kaç-göç âdetinin olmadığını ve bunun özellikle köylerimizde günümüze kadar devam ettiğini göz önünde bulundurursak⁵, evlenecek kimselerin umumiyetle birbirlerini önceden gördüklerini ve konuşup tanıştıklarını iddia etmek belki mümkün olabilir.

a- *Görücüler*: Her ne suretle olursa olsun, evlenecek erkek için bir kız istemek gerektiğinde, bu gün de olduğu gibi kız evine dünürcü gönderilmektedir. Kız istemeye giden bu dünürçülere veya görücülere XI. yüzyılda "sawçı" (sözcü-elçi), "yorigçı", "yaziğçı" (yazıcı) ve

Hayatı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: IV'den ayrıbasım, s. 1 v.d.). Diğer taraftan bilhassa Destanlara göre X. ve XI. yüzyıllarda Oğuzlar'da evlenme âdetleri ve aile yapısı hakkında Prof. Dr. Faruk Sümer tarafından kıymetli bilgiler verilmiştir (Oğuzlar'a ait Destanı Mahiyette Eserler, D.T.C.F. Dergisi, C. XVII, sayı: 3-4, Ankara, 1959, s. 438-441); aynı müellif, Oğuzlar, Ankara, 1967, s. 45-46).

2 Kutadgu Bilig, II, tercüme, R. Rahmeti Arat, T.T.K. yayını, Ankara 1959, s. 324-326.

3 Türk Düşünlerinde exogamié izleri, Makaleler ve İncelemeler, T.T.K. yayını, Ankara, 1963, s. 342.

4 Bu hususta ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanı Mahiyette Eserler, s. 438.

5 Bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 45-46.

"arkuçı" gibi çeşitli adların verildiğini görüyoruz. Kaşgarlı bu adların açıklamasını şöyle yapmaktadır:

Savcı: "Güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü savcı onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır"⁶. Bir başka yerde ise O bu sözü, "hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişi"⁷ olarak tarif etmektedir.

Yorığı: "Hısımlar, akrabalar ve dünürler arasında gelip giden adam"⁸.

Yazığı: "Hısımlar arasında mektup götürüp getiren elçi"⁹.

Arkuçı: "Evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi"¹⁰.

Savcı (sözcü) ve Yazığı kelimelerinin izahından anlaşıldığına göre dünürçüler, kız alıp-verecek aileler arasında mektupla haberleşme de sağlıyorlardı ki, XI. yüzyıl Türk âdetleri yönünden ilgi çekici bir durumdur. Kaşgarlı ayrıca ilk üç kelimenin Oğuzca olduğunu belirtmiş, dördüncünün ise hangi lehçeye ait olduğunu kaydetmemiştir. Öte yandan, onun bu izah tarzından yukarıdaki kelimeler arasında anlam bakımından herhangi bir fark olup olmadığı da anlaşılamamaktadır. Kanaatımızca her dört kelime de, günümüzdeki dünürçü, görücü, elçi, elbir¹¹ gibi hemen hemen aynı anlamda kullanılmış olsa gerektir.

Anlaşılmaktadır ki, Türkiye Türkleri vaktiyle atalarının bu maksatla kullanmış oldukları yukarıdaki tabirleri zamanla bırakarak bunun yerine daha önceleri evlenme yolu ile hasıl olan akrabahığı ifade eden "tüngür" (dünür) ile görücü, elbir gibi kelimeleri kullanır olmuşlardır.

6 Divân, Kilişli, III, 115; Atalay, III, 154.

7 Kilişli, III, 525; Atalay, III, 445. Kelime aynı zamanda elçi anlamına da gelmektedir.

8 Kilişli, II, 45; Atalay, II, 51. A. Kadir İnan Yorığı kelimesinin görücü anlamında olduğuna işaret etmişse de, Divân'daki diğer kelimeleri her halde görmemiş olmalıdır. Zira o bunlardan hiç bahsetmemektedir. Ayrıca o yorığı kelimesinin Divân'daki sahife numarasını da yanlış vermiştir (a.g.m., s. 347).

9 Kilişli, III, 41; Atalay, III, 55. Yazığı - yazıcı.

10 Kilişli, I, 126; Atalay, I, 141.

11 M. Altay Köymen (Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 20) elbir'in dünürçü ve aracı anlamına geldiğini bildirmektedir.

b- *Başlık*: Dünürçülere müsbet cevap verilmesi halinde, iki aile arasında halledilmesi gereken ilk husus her halde erkek tarafından verilmesi gereken başlık meselesi idi. Başlık'a XI. yüzyılda, bu gün Türkiye'nin muhtelif yerlerinde de denildiği gibi "kalın" (kalıñ)¹² deniliyordu. Kalın meselesinin evlenme işinde çok önemli bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı "kalıñ berse kız alır", yani başlık veren kız oğlan kız (bakire) alır demek suretiyle bunun önemini belirtmektedir. Bundan açıkça anlaşıldığına göre XI. yüzyıl Türk ahlak telâkkisi gelin olarak alınacak kızın bekâreti konusuna çok önem vermektedir.

Kaşgarlı'nın kalın kelimesi ile ilgili olarak kaydettiği bir dörtlük ise, bize başka bir gerçeği anlatmaktadır. O da, XI. yüzyılda da başlık olarak verilmesi gereken meblâğın ister para isterse mal olsun, bazan her ailenin kolaylıkla karşılayamayacağı bir miktarda olabilmesidir. Bu yüzden erkek, günümüzde olduğu gibi bu meblâğı temin etmek için çok zahmet çekmektedir¹³. Bu husus geleneklerdeki devamlılığı göstermesi bakımından kayda değer. Diğer taraftan başlık olarak para ve maldan başka köle dahi verildiğini Kaşgarlı'nın başka bir dörtlüğünden anlıyoruz. Burada, "O benimle dünürlük etti. Kızımı istedi. Ben de ondan kızını istedim. Sonra bana gadretti. Turumtay adındaki kölemi aldı götürdü...." denilmektedir¹⁴.

Kaşgarlı'nın yine bu vesileyle vermiş olduğu izahattan, bazan aileler arasında karşılıklı olarak kız istenildiğini görüyoruz. Bunu "olar

12 Kilişli, III, 275; Atalay, III, 371. Kalıñ kelimesi Atalay tarafından çeyiz olarak tercüme edilmiştir. Ancak ötedenberi Türklerde erkek tarafından çeyiz verilmesi gibi birşey söz konusu değildir. Dolayısıyla Kalıñ kelimesini çeyiz olarak kabul imkân yoktur. Nitekim bu kelimenin izahı maksadıyla kaydedilen bir dörtlükte, göveyi kayınbabasına, "Ben sana kalıñ verdim, bunu al. Benim bunu (parayı veya malı) toplamakta çektiğim sıkıntıyı göc..." diyor. Buradan anlaşılacağına göre, erkek yorulmuş, sıkıntı çekerek başlık parası kazanmaktadır. Kalıñ kelimesinin başlık anlamında olduğunu kuvvetlendiren bir husus da, Divan'da çeyiz anlamında ayrıca "sep" kelimesinin kaydedilmesidir. Kalıñ için arapça mihr kelimesini kullanan Kaşgarlı, sep için açıkça çelâz karpıgını vermektedir (Kilişli II, 144; Atalay II, 182). Diğer taraftan İbnü'l-Cevzi, Sultan Melikşah'ın kızının el-Muktedî (1075-1094) ile evlenmesi münasebetiyle, kızın annesine 20.000 dinarın "rica hakkı" olarak verildiğini ve bunun Türklerde evlenme işinde âdet olduğunu kaydetmektedir (el-Muntazam, Haydar Âbid 1359, C. IX., s. 2). Ayrıca ötedenberi Türklerde başlık verme usulünün yaygın olduğuna dair bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 142, 393.

13 Bk. Bir önceki notta gösterilen yerler.

14 Kilişli II, 88; Atalay II, 109. Koluşdı kelimesi.

ikki kız koluşdı—onlar birbirinden kız istedi” ifadesinden açıkça anlamaktayız¹⁵. Karşılıklı olarak kız istemelerin de zaman zaman müsabet olarak neticelendiğini görmekteyiz. Divân'ın başka bir yerinde rastladığımız “olar birbirge kız berişdi”¹⁶ ifadesi, karşılıklı kız alışverişlerinin varlığını ortaya koymaktadır.

c- *Nişan*: Düğünden önce bu gün olduğu gibi bir nişanlılık devresinin geçirilip geçirilmediğini, eğer nişan yapılıyor idiyse bunun mahiyetinin ne olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Zira Divân'da buna dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Abdülkadir İnan, Çin kaynaklarına göre nişan âdetinin Orta Asya uluslarında çok eskidenberi mevcut olduğunu kaydetmektedir. Aynı yazarın İbn Fadlan Seyahatnâmesi ve Mu'cemu'l-Büldân'a dayanarak verdiği bilgilere göre, “nişanlanma delikanlı tarafından kızın açık başına bir elbise atmak suretiyle olurdu veya evlenmek isteyen Türkler kızın açık başına mendil koyarlar; kız mendili kabul ederse rızalık nişanı sayılırdı”¹⁷. Ancak bu ifadelerde bir nişanlanma alâmeti görmek belki mümkün ise de, bir nişanlılık döneminin varlığına dair herhangi bir işaret yoktur.

Dede Korkut Destanları'na göre ise, birbirini seven aileler, daha beşikte iken çocuklarını birbirlerine nişanlamakta idiler ki bu geleneğe bu gün Türkiye'de “beşik kertmesi” denilmektedir. Aynı destanlara göre, erkek nişanlandığı kızın parmağına kendi yüzüğünü takmaktadır. Kız da nişanlısına kendisinin diktiği kırmızı renkli kaftan göndermekte ve delikanlı gerdeğe bu kaftanı giyerek girmektedir¹⁸. Yine Dede Korkut Destanları'nda adaklu (nişanlı) kelimesinin varlığı¹⁹, bize evlenmeden önce nişanlılık döneminin varlığını ve bunun bir takım icaplarının bulunacağını göstermektedir. Ancak teferruata dair bilgiye sahip değiliz.

ç- *Düğün*: Düğün'ün nasıl başladığı ve devamınca ne gibi işler yapıldığı konusuna gelince, bu hususta günümüz âdetlerine benzer güzel âdetler ve sosyal dayanışma örnekleri görülmektedir.

Düğünlerde oynanan oyunlar konusunda kaynağımız fazla bilgi vermemektedir. Muasır kaynakların ve bu arada İbnü'l-Cevzi'nin kay-

15 Aynı yerler.

16 Kilibi II, 76; Atakıy II, 94.

17 Türk Düğünlerinde exogamié izleri, s. 348 v.d.

18 F. Simer, Oğuzlar, s. 393.

19 Aynı eser, s. 394.

dettiğine göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurucusu olan Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızı ile evlenmesi dolayısıyla yapılan düğünde, Tuğrul Bey ve diğer ileri gelenler neç'e içinde raksetmişlerdir²⁰. Bu raks Prof. F. Sümer'in işaret ettiği gibi bugünkü halaydan başkası olmamalıdır. Buradan, düğünlerde o zaman halay çekildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca düğünde güveyinin yüzüğüne arkadaşları tarafından ok atılmasını da başlıca düğün oyunlarından sayabiliriz. Keza bu husus evlenme ve nişanlanmada günümüzde olduğu gibi, yüzüğün XI. yüzyılda da sembol olarak kullanıldığını belirtmektedir²¹. Düğün oyunları arasında kaydedilmesi gereken bir diğer husus da, Dede Korkut Destanlarından öğrenildiğine göre güveyinin gerdeğe gireceği yeri ok atarak tayin etmesidir²².

Düğün'e XI. yüzyılda da düğün (tügün)²³ deniliyordu. Düğün dolayısıyla gelinler için hususî surette odalar hazırlanmakta ve ipekli kumaşlarla süslenen bu odaya "münderü"²⁴ denilmektedir. Bu gelin odaları ayrıca ipekli tüllerle de bezeniyordu.²⁵ Bugün Türkiye'de umumiyetle yapıldığı üzere, düğün münasebetiyle davetler tertiplenmekte ve yemekler verilmektedir. Bu düğün yemeği diğer ziyafetlerden ayırılmakta ve buna "küden"²⁶ denilmektedir. Kaşgarlı, düğün ziyafetleri hususunda bize "keç liyü" denilen ve hakanların düğünlerinde hazırlanan bir sofradan bahsetmektedir ki çok ilgi çekicidir. Onun ifadesine göre keç liyü, hakanların düğünlerinde ve bayramlarda kurulan otuz arşın yüksekliğinde, minare biçiminde, yağma edilmek için yapılmış bir sofradır²⁷. Burada geleneksel yağmalı toy geleneğinin değişik bir şekli de ifade edilmiş olmaktadır.

Bu davetlere ve düğüne çağırma işine de, bugün Türkiye'nin birçok yerinde söylenildiği gibi "okumak"²⁸ denilmekte idi. Ayrıca bü-

20 el-Muntazam, C. VIII, s. 229.

21 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 343. Düğünde güveyinin yüzüğüne arkadaşları tarafından ok atılması 3deti bugün Orta-Anadolu'da, düğün evinin damına dikilen bayrak direğinin altına konulan bir elmaya tüfekle nişan almak şeklinde yapılmaktadır.

22 Aynı eser, s. 363.

23 Kılılı I, 333; Atalay I, 400.

24 Kılılı I, 433; Atalay I, 529.

25 Kılılı III, 70; Atalay III, 100.

26 Kılılı I, 338; Atalay I, 404.

27 Kılılı III, 325; Atalay III 434.

28 Kılılı III, 191; Atalay III, 254.

yükler (beğler ve zenginler) kendilerinin başta düğün olmak üzere muhtelif davetlerine gelenlere "bıcaş"²⁹ denilen ipekli kumaşlar hediye ediyorlardı.

Geline "kelin"³⁰, güveyiye ise "küzegü"³¹ denilmekte olduğunu yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Geline gerdek gecesinde hususî bir taç giydiriliyor ve buna "didim"³² deniliyordu. Ayrıca geline özel bir gerdanlık da takılıyordu. Bu gerdanlık alelade zamanlarda takılanlardan ayrı olmalıdır ki, Kaşgarlı "boğmak"ın gelin gerdanlığı olduğunu özellikle kaydetmektedir³³. Gelinin, babası evinden alınarak kocası evine götürülüşü esnasında, düğün evi etrafında toplanan yad kimse-lerin görmemesi için, üzerine "didek"³⁴ denilen bir örtü (bir nevi duvak) örtülüyordu ki, bu gün Türkiye'de köylerde bu gelenek yaşanmaktadır.

d- *Çeyiz*: Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre, gelin kocası evine giderken kendi malı sayılan çeyiz eşyası da götürülüyor ve buna "sep"³⁵ deniliyordu. Muhtelif sebeplerle bazan başka birisinin (beğ veya zengin birisi) bir diğer şahsın kızının çeyizlenmesini üze-

29 Kılılı I, 306; Atalay I, 366.

30 Kılılı I, 319; Atalay I, 404.

31 Kılılı III, 9; Atalay III, 11, 12. Burada küdhegü (küzegü) kelimesinin köregü şek-
linde okunmasının da yanlış olmayacağına işaret eden Atalay, buna misal olarak Niğde'nin
Melendiz Yaylasındaki köylülerin halî güveyiye "köreken" dediklerini göstermektedir.
Ancak, bilindiği gibi köreken, güvey kelimesinin moğolcasıdır. N. Kadir İnan'a göre, mo-
ğolca köreken, türkçe küdhegü'den türemiş olabilir (Güvey, Makaleler ve İncelemeler, s.
336). Melendiz yaylası köylülerince güveyiye köreken denilmesi, Moğol istilâsından kalma
bir hatıra olabileceği gibi, buradaki köylülerin Kara Tatar (Moğol) bakayası olabileceğini
de hatıra getiririz. Nitekim Anadolu'da Kara Tatar bakayasının günümüzde de var-
lığı Prof. F. Sümer tarafından tespit edilmiş bulunmaktadır (Anadolu'da Moğollar, Selçuklu
Araştırmaları Dergisi, Sayı I., Ankara 1969, s. 1-147). Diğer taraftan Abdülkadir İnan, sızı
geçen makalesinde güvey (küdhegü-küzegü) kelimesinin menşei ve değişik şekilleri üzerinde
durmuş ve Divân'ı da kaynak olarak kullanmış olmasına rağmen közegü kelimesinin Divân'
da varlığına işaret etmemiştir.

32 Kılılı I, 313; Atalay I, 397.

33 Kılılı I, 300; Atalay I, 466.

34 Kılılı I, 342; Atalay I, 406. Divân'ın bu kaydı da oldukça dikkate değer. Zira, yu-
karda işaret edildiği gibi, X. yüzyılda Türk kadınlarının örtünmediklerini ve erkeklerden
kaçmadıklarını biliyoruz (Z. V. Togan, Ibn Fadlan's Reisebericht, metin kısmı, s. 11). Bu
âdetin sonradan ve İslâmîyetin tesiri ile meydana gelmiş olabileceği aklı gelmektedir.

35 Kılılı I, 268; Atalay I, 319.

rine aldığını da görüyoruz³⁶. Yine gelinin çeyizinin hazırlanması hususunda Kaşgarlı bize en güzel Türk âdetlerinden birini bildirmektedir. Bu da, damat evine gidecek gelinin akrabalarının, onun elbise veya mal olarak eksiklerini tamamlamak suretiyle üzerlerine düşen görevi yerine getirmeleridir. "Yüfüş" diye ifade edilen bu âdetin "elbise ve mal ile akrabalar arasında, gelinin çeyizlenmesi için yardımlaşma" olduğunu bildiren Kaşgarlı, bununla ilgili olarak bir de atasözü kaydetmektedir ki devrin telâkkisini aksettirmesi bakımından buraya alıyoruz: "Yüfüşlüğ kelin küzegü yafaş bulur — Armağanlı gelin, güveyiyi yavaş bulur"³⁷. Yani, gelin, akrabalarının verdiği armağanlarla armağanlanmış olursa güveyiyi yumuşak huylu ve ağırbaşlı bulur. Çünkü güveyi onu zengin bulmuştur. Bu yüzden memnun olur ve ona saygı gösterir. Burada, aile hayatının başlangıcında bir parça varlıklı olmanın aile sadeti yönünden önemli bir rol oynadığı açıkça belirtilmektedir. XI. yüzyılda yüfüş olarak adlandırılan bu âdet, bu gün Türkiye'de çok yaygın olarak yaşayan, güzel, sosyal yardımlaşma âdetlerimizden biridir. Yine aile hayatının hiç değilse ilk günlerinde gelin ile güveyi arasındaki iyi münasebetleri gösteren başka bir atasözü dikkatimizi çekmektedir. O da, "Kizlençü kelinde"³⁸ sözüdür ki, "gizli şey gelinde bulunur, çünkü gelin, iyi şeyleri kocasına saklar" şeklinde açıklanmaktadır.

Çeyiz bahşine son vermeden önce bununla ilgili olarak Divân'da bulduğumuz başka bir kayıdı da zikrederim. Buna göre, daha ziyade düğünlerde, gerek gelin ve gerekse güveyi, hısımlarına armağan olarak elbise giydirmektedirler. "Kezüt" (giyim-giysi)³⁹ denilen bu tip armağanlar gönderme âdeti, bu gün yurdumuzun çoğu yerinde gelin ile damadın karşılıklı olarak birbirlerinin hısımları ve akrabalarına giyecek göndermesi şeklinde yaşamaktadır. XI. yüzyıldaki bu âdetin bu gün de yaşaması, Oğuz geleneklerindeki devamlılığın bir diğer örneği olarak dikkate şâyandır.

e- Sağduşlar: Gelin kocasının evine gönderilirken onunla birlikte ona yardımcı olması, helki de gerdek gecesi hakkında bazı bilgiler vermesi için "eget"⁴⁰ denilen bir hizmetçi kadın da gönderiliyordu.

36 Kılılı II, 144; Atalay II, 182. Septürdi kelimesi ve ıshı.

37 Kılılı III, 9; Atalay III, 11.

38 Kılılı III, 184; Atalay III, 242.

39 Kılılı I, 290; Atalay I, 357.

40 Kılılı I, 52; Atalay I, 51. Eget, hizmet için gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın. Ayrıca bk. Kılılı I, 244; Atalay I, 291.

Bu kadınların gelin ile birlikte gönderilmesi günümüzde de devam eden bir şeydir ve şüphesiz güzel geleneklerimizden biridir. Bazı hallerde (şüphesiz gelinin ailesinin zengin olması halinde) bu eget, câriyelerden oluyor ve bu câriye kızın babası tarafından ona temmelli olarak veriliyor, yani gelinin malı oluyordu. Bu gibi câriyelere "egetlik karabaş"⁴¹ yani "eget olacak câriye" denilir ve böyle câriyeye sahip olan gelin de "egetliğ" (eget sahibi, egetli) olarak tanımlanırdı⁴². Bu durum her gelinin câriye sahibi olmadığını göstermektedir ki pek tabiidir. Bunun dışında Divân'da bir de "tayak" tâbirine rastlamaktayız ki, Kaşgarlı burada da bize XI. yüzyıl Türk düğünü hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. O, tayak kelimesinin dayak, dayanak anlamına geldiğini kaydettikten sonra, "kügegü tayak berdi — güveyi dayak verdi"⁴³ ifadesini, güveyi, gelin attan inerken omuzuna dayansın diye geline câriye, yahut köle verdi" olarak izah etmekte ve bunun zenginlerde gelenek olduğunu, câriye veya kölenin de bundan böyle gelinin malı olduğunu bildirmektedir. Açıkça görülüyor ki bu imkâna sadece zenginler sahiptir. Ayrıca dikkati çeken husus, bu gün çoğu köylerimizde olduğu gibi gelinin at üstünde damat evine getirilmekte olmaktadır. Attan inerken omuza dayanma işi de bu gün köylerimizde yaşamakta olup, Yozgat bölgesinde gelinin attan inişine umumiyetle kaynata yardımcı olmaktadır. Yine Kaşgarlı'nın bu ifadelerinden, köleliğin XI. yüzyıl Türk toplumundaki mahiyetini de kısmen olsun anlamak mümkün olmaktadır.

Kaşgarlı yine eget anlamında "mamu"⁴⁴ denilen ve gerdek gecesinde geline hizmet için gönderilen bir hizmetçiden de bahsetmektedir. Mamu'nun görevi eget'in görevinden başka mı idi, yoksa aynı görevi yapan hizmetçinin ayrı Türk ellerince isimlendirilişi mi farklı idi? Kaşgarlı bunu belirtmeden bu kelimenin (mamu) öztürkçe olmadığını ifade etmektedir.

Bu konu ile ilgili olarak sağdaç âdeti de vardı ve aynı ad ile yaşıyordu⁴⁵. Kaşgarlı, bu kelimenin dost anlamına da geldiğini bildir-

41 Kılılı I, 133; Atalay I, 150. Karabaş kelimesinin köle anlamına geldiğine dair bk. Kılılı III, 168; Atalay III, 222.

42 Aynı yerler.

43 Kılılı III, 124, 5; Atalay III, 166.

44 Kılılı III, 178; Atalay III, 235.

45 Kılılı I, 379; Atalay I, 455.

mektedir. Fakat cinsiyetini belirtmemiştir. Bu gün Türkiye'de yer yer hem kadın ve hem de erkek için sağdıç kelimesi kullanılıyor. XI. yüzyılda da böyle mi idi? bilemiyoruz. Fakat, gerdek gecesinde geline hizmet ve yardım eden kadınlar varken, evlilik hususunda ve özellikle gerdek gecesi hakkında güveyiye günümüzde olduğu gibi bilgi verecek birisi herhalde vardı ve sağdıç büyük bir ihtimalle erkeği ifade ediyordu.

f- Nikâh: Divân'da bu konuda bulabildiğimiz tek kayıt "erkek tişige kavuşdı = erkek kadını nikâhladı, kadına yaklaştı" dan ibarettir⁴⁶. Ancak burada geçen nikâhın nasıl bir şey olduğunu, İslâmî bir nikâhın mı kastedildiğini, yoksa daha önce Türkler arasında var olan başka bir nikâh mı olduğunu anlayamadık.

Türkler, kadının evlendiğini ifade etmek maksadiyle "uragut (avrat) erlendi"⁴⁷, veya "uragut beğlendi"⁴⁸; erkeğin evlendiğini beyan için ise, zevce anlamındaki "kis" kelimesinden alınarak "ol kişi aldı"⁴⁹, yani o karı, zevce aldı diyorlardı. Buradan da anlamak mümkündür ki, koca anlamında beğ ve er, zevce anlamında ise kis kelimesi kullanılıyordu. Nikâh dolayısıyla şunu da kaydedelim ki, XI. yüzyılda Türkler arasında birden fazla kadın ile evlenme âdetinin bulunduğu görülmektedir. Bu gibi hallerde kadının kumasına (Anadolu halk tabiri ile ortağına) "küni"⁵⁰ deniliyordu. Kaşgarlı'nın bu kelime münasebetiyle örnek olarak verdiği atasözünden anlaşıldığına göre, kumalar arasındaki münasebetler o zaman da dostça değildi⁵¹ ki, bunun kıskançlıktan ileri geldiği muhakkaktır. Ayrıca kuma'nın atasözüne konu olması bu âdetin köklerinin epeyce eskilere gittiğini de göstermektedir.

g- Gelinin eve gelişinde yapılan işler: Gelinin damat evine at ile geldiğini ve hali vakti yerinde bir ailenin kızı ise, dayak (tayak) adı verilen kölesinin omuzuna dayanarak attan indiğini yukarıda görmüştük. Gelinin attan inip eve girişi esnasında, günümüzde olduğu gibi başından

46 Kılıcı II, 83; Atalay II, 102.

47 Kılıcı I, 217; Atalay I, 257.

48 Kılıcı II, 189, 210; Atalay II, 239, 254.

49 Kılıcı I, 276; Atalay I, 319.

50 Kılıcı III, 179; Atalay III, 237.

51 Aynı yerler. Künining küline tegü yağı - Kumanın küline kadar düşman; yani kuma kumaya düşmandır, o kadar ki birinin külü ortağını gövne doğru savrulur." Küni (günü) kelimesinin bugün kıskançlık anlamına geldiği hakkında bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı*, s. 24.

para veya hububat saçıldığına dair de Kaşgarlıda bazı kayıtlar bulunmaktadır. O'nun para saçtırmak⁵² anlamında yazdığı cümlede, bu işin gelinin başından para saçmak anlamına geldiğine dair herhangi bir işaret yoksa da, "mendiri" kelimesi ile ilgili olarak verdiği izahattan XI. yüzyılda saçî âdetinin varlığı açıkça görülmektedir. Kaşgarlıya göre mendiri bir toplantının adıdır ki, insanlar orada geceleyin gelin ile güveyinin atasına toplanırlar ve gelin ile güveyinin başlarından para saçarlar⁵³. Ancak Kaşgarlı bu kelimenin Çiğilce olduğunu da kaydetmiştir. Onun bu ifadesinden bu âdete verilen adın mı Çiğilce olduğunu, yoksa bu âdetin sadece Çiğiller tarafından mı yapıldığını kastettiğini anlamak mümkün olmuyor. Ancak gelinin başından para saçmak âdetinin bugün Türkiye'de çok yaygın olduğuna bakılırsa bunun o devir Türklerince umumî bir gelenek olarak bilindiği anlaşılmasa bile, hiç olmazsa Oğuzlarda da aynı âdetin varlığını gösterdiğinde şüphe yoktur. Saçî işlemini müteakip gelin eve giriyor ve özel olarak hazırlanmış olan ve "münderü"⁵⁴ denilen odaya alınıyordu.

Bu suretle Divan'da evlenme ile ilgili olarak bulabildiğimiz kayıtları kaydetmiş olduk. Evlenme ile ilgili konuyu bitirmeden önce şunu da kaydedelim ki, kadın evlendikten sonra baba evini ziyarete gittiği zaman buna "tegdi keldi" diyorlardı ki, ziyaretçi geldi anlamına geliyordu⁵⁵.

Aşağıda ayrıca söz konusu edileceği üzere, karı ile koca arasında boşanmalar da vaki olduğuna göre XI. yüzyıl Türk toplumunda dul kadınlar da bulunuyordu ve bunlar kendilerine münasip bir er bulduklarında yeniden erleniyorlardı. Dul kadına o zaman da dul (tul)⁵⁶ deniliyordu. XI. yüzyıl Türk ellerinden Argular'ın dul kadına "kuguz"⁵⁷ dediklerini ve bundan alınarak dul kadın ile evlenen bir erkeği ifade etmek için "er kuguzlandı" ifadesini kullandıklarını da yine Divan'dan

52 Kılîli II, 97; Atalay II, 122. Yarmak (para) saçıldı ve "ol manğa yarmak saçtırdı". Ayrıca XI. yüzyılda Türklerde saçî âdetinin varlığı ve Alp Arslan'ın, kızının halife ile nikâhının kıyılmasından sonra, iki yazındaki iki tabaktan saçları saçtığına dair bk. Mehmet Altay Köymen, a. g. m. s. 22.

53 Kılîli I, 408; Atalay I, 492, 5. Besim Atalay tarafından bu ifade eksik tercüme edilmiştir.

54 Kılîli I, 435; Atalay I, 529.

55 Kılîli III, 175; Atalay III, 230.

56 Kılîli III, 97; Atalay III, 133. Tul uragut = Dul kadın.

57 Kılîli I, 305, II, 213; Atalay I, 365, II, 267, 8.

öğreniyoruz. Her halde, bu günde olduğu gibi dul kadın ile evlenmek uzun merasimi gerektirmiyor ve kız ile evlenmek kadar makbul sayılmıyordu. Kaşgarî'nin "kalıñ berse kız alır"⁵⁸ dediğine göre, günümüzde olduğu gibi, dul kadın ile evlenmek için belki başlık bile vermek gerekmiyor veya kıza nazaran daha az birşey veriliyordu.

Ayrıca yukarıda da işaret olunduğu üzere, evlenecek kızın bekkâreti hususunda titiz davranıldığı açıkça görülmektedir⁵⁹. Bunun böyle oluşu, Türk kadınlarının iffeti hakkında daha önceden bilinenleri de doğrulamaktadır. Nitekim İbn Fadlan başta olmak üzere⁶⁰ müverrihler tarafından verilen bilgilerde Türk kadınının iffeti belirtilmekte ve onlar arasında herhangi bir ahlâksızlığın olmadığından bahsedilmektedir. Bundan başka X. yüzyıl başlarında, İslâmiyeti henüz kabul etmemiş bulunan Oğuzlarda, Cähiliye devri Araplarında olduğu gibi, bir baba ölünce oğlunun, onun annesi olmayan kadınları ile evlenmeleri⁶¹ şeklindeki gelenekten de artık her hangi bir iz kalmadığı anlaşılmaktadır.

BOŞANMA:

Evlilik hayatının tabii tezahürlerinden olarak bazı hallerde kadın ile kocası arasında geçimsizlik olmakta⁶², bu gibi durumlar sonucunda boşanmalar da meydana gelmekte idi⁶³. Kadının boşanmasına bu gün de olduğu gibi boşanma denildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu fiilin Divan'ın bir çok yerinde boşanma şekline ziyade boşama ve boşatma şeklinde kaydedilmesi, boşamanın daha çok erkek tarafından yapıldığını, yani tek taraflı bir iş olduğunu hatırlatmaktadır ki aşağıda zikredileceği üzere bunu kuvvetlendirecek kayıtlar da mevcuttur. Karşılıklı boşanma anlamında bir de "üzlüşmek" deyiminin

58 Kılılı III, 275; Atalay III, 371.

59 Kılılı I, 319; Atalay I, 382, Kapak kelimesi.

60 Bk. F. Sömer, X. Yüzyılda Oğuzlar, D.T.C.F. Dergisi, C. XVI., Sayı 3-4, Ankara 1968, s. 142.

61 Ayrı makale, gösterilen yer.

62 Kılılı I, 278, 9; Atalay I, 332, 5. "Er kişi birle tok tok bolda—Koca, karısı ile geçimsizliğe düştü.

63 Kılılı I, 277; Atalay I, 330. "Ol işler boş—O kadın boştur, boşanmıştır. Bu hususta başka örnekler için bk. Kılılı I, 203, II, 247, III, 85, 199; Atalay I, 240, II, 507, III, 124, 266.

varlığını görüyoruz⁶⁴. Bu kelimenin de hangi lehçede böyle kullanıldığı tasrih edilmemekle birlikte bunun Karahanlılar sâhası Türk ellerinde böyle bilinmekte olduğu hatıra gelmektedir. Kaşgarlı her ne kadar boşanma ve boşama ifadesinin öztürkçe olmadığını kaydetmişse de, kelimenin dilimizde çok yaygın olarak kullanılmasına bakarak Kaşgarlı'nın bu ifadesinin doğruluğundan şüphe edilebilir⁶⁵. O, yine boşanma konusu ile ilgili olarak, "baş yolmak" ifadesini kaydedip şu açıklamayı yapmaktadır: "Uragut başın yoldı = Kadın başını kurtardı, mihrinden ve başka şeylerden vazgeçerek kocasından ayrıldı"⁶⁶. Bize göre bu ifadedeki ayrılma ile boşamak suretiyle ayrılmak arasında fark vardır. Birinde erkek kadını boşuyor, diğerinde ise kadın bazı haklarından vazgeçerek erkeği boşamağa razı ediyordu. Kaşgarlı bu hususu başka bir kaydında iyice açıklamakta ve "uragut yolundı = kadın kocasına para vererek boşandı"⁶⁷ demektedir. Kaşgarlı'nın bu ifadesi de oldukça ilgi çekicidir. Görünüşe göre kadın memnun olmadığı kocasından ayrılmayı arzulamasına rağmen kocasının bu işe rıza göstermemesi halinde, ya bir takım haklarından vazgeçmekle⁶⁸, ya da üstelik para vermek suretiyle onu bu işe razı etmektedir. Demek oluyor ki, aile yuvasında hâkimiyet kocadadır ve boşanma konusunda mutlak olarak kocanın rızası gerekmektedir. Ayrıca bu vesile ile, kadının memnun olmadığı kocasından ayrılmak için ne kadar büyük fedakârlıklara katlandığı da anlaşılmaktadır.

Boşanmaların sebepleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu konuda Kaşgarlı'nın tul kelimesinin açıklanması dolayısıyla kaydettiği bir atasözü kısmen olsun bilgi vermektedir. Buna göre "yavlak tiliğ begden kerü yalğuz tul yeğ — kötü dilli yani kendisine söven bir kocası bulunmaktansa yalnız başına yaşayan bir dul olmak daha iyidir"⁶⁹.

Ancak yukarıda evlenme bahsinde kaydettiğimiz üzere dul kadınlar da yeniden evlenme şansına sahip bulunuyorlar ve yalnız başına bir dul olmaktan kurtuluyorlardı. Bunun dışında günümüzde olduğu

64 Kılîli I, 203; Atalay I, 240.

65 Bk. 63 numaralı zotta gösterilen yerler.

66 Kılîli III, 48; Atalay III, 63,4. Yol'da kelimesinin izahı.

67 Kılîli III, 61; Atalay III, 85.

68 Bk. 66 numaralı zotta gösterilen yerler.

69 Kılîli III, 97; Atalay III, 153.

gibi çocuk sahibi olamamanın da boşanma sebepleri arasında olabileceği hatıra gelmektedir. Divân'da "kısır kadın"⁷⁰ ifadesinin bulunuşu bunu kısmen de olsa teyid etmektedir. Şüphesiz kadının kocası ölmek suretiyle dul kalması durumu da varittir ki devrin yaşayışı ve devamlı savaşlar göz önünde bulundurulursa, bu yüzden pek çok kadının dul kaldığı tahmin edilebilir.

Dul kadın ile evlenme durumlarının XI. yüzyıl Türk toplumunda oldukça çok olduğunu şuradan da anlamak mümkündür ki, kadının ilk kocasını diğerlerinden ayırtetmek için, ilk koca anlamında "tun beğ"⁷¹ deyimini kullanılmış ve yayılmıştır. Bundan başka, sözkonusu yüzyıl Türk toplumunda dul kadınlara "tuğsak" veya "tul tuğsak" denildiğini de görmekteyiz⁷².

70 Kılîli I, 304; Atalay I, 364.

71 Kılîli III, 100; Atalay III, 137.

72 Kılîli I, 390; Atalay I, 468.